

KATARZYNA ŁAKOMY*

OGRODY GÓRNOŚLĄSKICH REZYDENCJI MIEJSKICH

UPPER SILESIAN URBAN VILLAS GARDENS

Streszczenie

W miejskim budownictwie rezydencjonalnym epoki przemysłowej dominują dwa typy zabudowy – willa i pałac. Pierwszy z nich, ze względu na swoją formę, tradycję i powiązanie z ogrodem, stał się niezwykle popularny zwłaszcza wśród średniozamożnej klasy przemysłowców, a także arystokratów. Otaczające willę tereny zielone stanowiły o charakterze całego założenia, posiadały formy zazwyczaj dostosowane do skali, lokalnych uwarunkowań oraz ogólnych tendencji w XIX-wiecznej sztuce ogrodowej. Charakterystyczne dla krajobrazu górnośląskich ośrodków o genezie industrialnej grupy zieleni ogrodów willowych współcześnie posiadają zatartą lub przekształconą kompozycję, a brak właściwej ochrony i pielęgnacji powoduje ich powolne zanikanie z przestrzeni miasta.

Słowa kluczowe: miasto przemysłowe, sztuka ogrodowa, XIX-wieczna architektura rezydencjonalna, willa

Abstract

In municipal residential building of the industrial epoch, there predominate two types of buildings – villa and palace. First of them, with regard on it's form, the tradition and the connection with garden, was unusually popular especially among the industrialists' middle class, and also the aristocrats. Surrounding villas greenery made up character of whole establishment, usually they form was determinate the scale, local conditioning as well as general tendencies in 19th century garden art. Characteristic for scenery of Upper Silesian cities of industrial origin was the group grows green in the residential gardens. Contemporary their composition is obliterated or transformed and the lack of proper protection and cultivation is the main reason of their slowly disappearance from landscape.

Keywords: industrial city, garden art, 19th century residential architecture, villa

* Dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Obiekty rezydencjonalne w postaci willi i pałaców stanowiły charakterystyczny typ zabudowy miast i ośrodków industrialnych w XIX i na początku XX w. Przede wszystkim obiekty o charakterze willowym, ze względu na swoją specyfikę, skalę oraz tradycję architektoniczną, wpisywały się w zwartą tkankę urbanistyczną oraz krajobraz, kulturę i filozofię epoki przemysłowej.

Wille, jako budynki o charakterze reprezentacyjnym, zazwyczaj lokalizowano przy głównych ulicach, łącząc podstawową funkcję mieszkalną z użytkową przez zlokalizowanie w pobliżu zaplecza gospodarczego w postaci obiektów dla służby, stajni czy wozowni, bardzo często także niewielkiego zakładu o charakterze przemysłowym lub rzemieślniczym. Otoczenie głównego obiektu mieszkalnego ogrodem stanowiło o specyfice tego typu zabudowy. Pełnił on funkcje ozdobne i użytkowe. Nie tylko podnosił atrakcyjność miejsca, często izolował od uciążliwego sąsiedztwa, tworzył specyficzne enklawy zieleni, stanowił element identyfikujący willę w krajobrazie zurbanizowanym.

Miejskie układy willowo-ogrodowe, wzorem innych ośrodków europejskich, tworzone również na Górnym Śląsku i, podobnie jak w wielu innych regionach, powstawały one przez dostosowanie ogólnych tendencji do uwarunkowań lokalnych. Przyjmowały różnorodne rozwiązania kompozycyjne i przestrzenne, a w ich formie architektonicznej widać odwołania do stylistyki związanej z niemieckim (pruskim) kręgiem kulturowym (Schinkla, Persiusa, von Arnima – tzw. szkoły berlińskiej) oraz spuścizny projektowej Petera Josepha Lennego¹.

Niniejszy artykuł stanowić ma niejako wprowadzenie do problematyki związanej z zielenią towarzyszącą górnośląskim obiektom willowym, mający na celu nakreślenie ogólnej charakterystyki tego typu układów, ich formy, elementów i współczesnego stanu zachowania.

2. KRAJOBRAZ MIAST GÓRNEGO ŚLĄSKA W EPOCE PRZEMYSŁOWEJ

Rozwój miast górnośląskich epoki przemysłowej nie byłby możliwy, gdyby nie kilka współistniejących czynników, zarówno związanych z warunkami przestrzennymi, jak i ekonomicznymi czy politycznymi. Najważniejsze z nich to: sytuacja topograficzna oraz występujące złoża surowców mineralnych, które doprowadziły do początków uprzemysłowienia tego obszaru, rozwoju sieci komunikacyjnej, rzemiosła i handlu. Uwarunkowania polityczno-ekonomiczne, związane również z treściami ideologicznymi, spowodowały z kolei zasiedlenie dzisiejszych terenów miasta ludnością o rodowodzie niemieckim, związaną z działalnością filantropijną, polityczną oraz ekonomiczną. Intensywny rozwój przemysłu, urbanistyki i transportu przyczynił się do korzystnej koniunktury gospodarczej, odejścia od produkcji rolnej w kierunku górnictwa i hutnictwa, a także do zmian kulturowych, które spowodowały wykształcenie się nowej klasy społecznej – burżuazji przemysłowej. Grupa ta wywodziła się z drobnych rzemieślników, zamożniejszych mieszczan (np. bankierów i kupców), inteligencji (np. architektów i lekarzy) oraz arystokracji. Z kolei podziały własnościowe gruntów, lokalizacja surowców i niekontrolowany napływ ludności z obszarów rolniczych spowo-

¹ Z ośrodków, które znacząco mogły wpłynąć na sztukę ogrodową willi górnośląskich, można wymienić Berlin, Poczdam oraz Drezno.

dowały chaos urbanistyczny – wiele zakładów i kopalni powstawało w granicach miast lub w ich bliskim sąsiedztwie (często ośrodek produkcyjny przeistaczał się w organizm miejski). Konieczne było także zapewnienie mieszkań dla rosnącej rzeszy robotników, co doprowadziło do przemian funkcjonalno-przestrzennych miast i konieczności stworzenia nowych planów zabudowy, które poprawić miały zarówno funkcjonalność ośrodków miejskich, jak też ich estetykę, reprezentacyjność oraz jakość życia mieszkańców.

3. WILLA W MIEŚCIE

Willa stanowi jedną ze starszych form zabudowy rezydencjonalnej, znaną już w starożytnej Grecji i Rzymie², która w kolejnych epokach historii architektury i urbanistyki przechodziła przeobrażenia stylu, formy i znaczenia ideowego³.

Na przełomie XVIII i XIX w. willa stała się typowym obiektem miejskim, a na jej kształt wpływ miał główny prąd filozoficzny i kulturowy epoki – historyzm oraz nurt krajobrazowy w sztuce ogrodowej. Jednak, tak jak i w poprzednich okresach, koncepcje *villa suburbana* i *villa urbana* spletały się ze sobą.

Przyczyn popularności zabudowy willowej w epoce rozwoju przemysłowego jest kilka. Średnia klasa przemysłowców, zapewne ze względów ekonomicznych, budowała mniejsze rezydencje w postaci willi. Jej forma wydawała się bardziej odpowiednia dla zurbanizowanego krajobrazu XIX-wiecznego miasta niż pałac czy zamek. Przede wszystkim widoczne było to w przypadku założeń willowo-przemysłowych, stanowiących wspólny układ kompozycyjny i funkcjonalny, będących nawiązaniem do renesansowej koncepcji willi-folwarku, której forma dostosowana została do potrzeb gospodarki kapitalistycznej.

Willę w strukturze zurbanizowanej zapewnić miały bliskość zakładu pracy, obiektów użyteczności publicznej, możliwość kontaktów społecznych, zaprezentowanie swojej zamożności i przynależności klasowej. Jednocześnie forma tych budowli stanowi o ich odrębności, wyizolowaniu z przestrzeni miejskiej, poszukiwaniu kontaktu z naturą, choćby w najmniejszej przestrzeni prywatnego ogrodu przywillowego. Silne odwołania do wzorców klasycznych, stosowanie form takich jak pergole, wieże-belwedery czy też wyposażanie wnętrza w bogate kolekcje dzieł sztuki, wydają się odzwierciedlać dążność zamieszkujących willę rodzin do podkreślenia rangi i domniemanej starożytności ich rodu.

Willę miejskie powstawały zarówno w Europie (Anglia, Francja, Niemcy, Austria), jak i w Ameryce. Silne tendencje architektoniczne spowodowały, iż XIX-wieczna zabudowa willowa występuje także na obszarze Polski, a jej forma stanowi połączenie lokalnych tradycji z wpływami europejskimi. W należącej do cesarstwa austro-węgierskiego Galicji centrum kulturowo-oświatowym był Kraków, gdzie widoczne były wpływy architektoniczne zarówno Berlina, jak i Wiednia oraz Czech i Moraw. Na obszarze należącym do Królestwa Pruskiego (od 1871 r. – Cesarstwa Niemieckiego) ważnymi ośrodkami miejskimi były Wrocław i Opole.

² K. Łakomy, *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T. LVI, z. 1/2011, Warszawa 2011, s. 27-37.

³ Obecnie pojęciem tym określa się zazwyczaj obiekt mieszkalny, przeważnie niewielki, powiązany z ogrodem, ale także całe założenie, w skład którego wchodzi główny budynek wraz obiektami towarzyszącymi, ogrodem i terenami przyległymi (rolnymi, produkcyjnymi).

Problematyka budownictwa rezydencjonalnego w typie willi miejskich na obszarze Górnego Śląska jest dość bogata i zróżnicowana. Wyjątkowego znaczenia nabierają tu wpływy architektury niemieckiej, specyfika regionu oraz różnorodne aspekty lokalne. Budownictwo tego typu było popularne zarówno w znaczących ośrodkach przemysłowych, takich jak Gliwice, Chorzów, Bytom czy Katowice, jak i mniejszych miasteczkach (Tarnowskie Góry), a także na terenach podmiejskich (np. Katowice-Zatęże czy Katowice-Giszowiec).

4. OGRÓD PRZY WILLI

Kształt i skala europejskich założeń willowych zazwyczaj związana była ze strukturą istniejącej zabudowy, przebiegiem lokalnych tras komunikacji, rzadziej natomiast ukształtowaniem terenu czy też wytycznymi lokalnych planów zagospodarowania. Ogród stanowił ideowy element budynku typu willowego, dlatego też jego przestrzeń podyktowana była przede wszystkim ukształtowaniem bryły tego obiektu (stylistyką, wielkością, rozplanowaniem pomieszczeń, rysunkiem rzutu, artykulacją elewacji, rozmieszczeniem otworów okiennych, drzwiowych, werand, tarasów, balkonów). W wielu przypadkach realizacji dla bogatych rodzin przemysłowców czy arystokracji dom i otaczająca go zieleń stanowiła zintegrowany projekt, stanowiący wynik współpracy budowniczego i architekta krajobrazu⁴. Często ogród powstawał w pracowniach autorów koncepcji obiektu mieszkalnego, a w przypadku skromniejszych układów otoczenie willi powstawało po jej powstaniu, bez planów i wymyślnych koncepcji. Forma kompozycyjna ogrodów zależna była od preferencji właściciela oraz koncepcji projektanta i dostosowana do trudnych warunków miejskich.

Stosowana stylistyka była mocno zróżnicowana, ogrodom nadawano formy krajobrazowe (w przypadku większych założeń), pojawiały się koncepcje naturalistyczne, secesyjne, modernistyczne (z początkiem XX w.), często też łączące w sobie kilka wątków (eklektyczne). Zasadniczo część towarzysząca budynkowi mieszkalnemu miała charakter zgeometryzowany, a dalsze obszary z kolei bardziej swobodny. Funkcjonalnie układy zieleni towarzyszące willom w części frontowej miały charakter reprezentacyjny, a część prywatna znajdowała się w głębi działki, podobnie jak geometryczna część użytkowa.

Dominantę całości stanowiła oczywiście willa, jednak w przestrzeni układu często znajdowały się także inne budowle, np. dom ogrodnika, stajnia z wozownią, szklarnie i oranżerie oraz inne budynki⁵. W wyposażeniu ogrodu ważną rolę pełniły obiekty małej architektury, takie jak altana, kiosk, pawilon, pergola i trejaż (il. 1).

Dobór roślinności był zazwyczaj podyktowany lokalnymi warunkami siedliskowymi, stosowano roślinność typową dla tego okresu w sztuce ogrodowej, w większości przypadków stosowano gatunki rodzime, lecz nie brakowało także bogatych kolekcji dendrologicznych⁶. Typowe dla tych ogrodów było stosowanie roślin o pokrojach geometrycznych, roślinności kubicznej, którą dekorowano tarasy, werandy

⁴ Np. nieistniejącą willę Eichborn we Wrocławiu zaprojektował Herman Friedrich Waesemann, natomiast jej otoczenie Peter Joseph Lenné.

⁵ Wymienić można tu zarówno obiekty gospodarcze: budynki inwentarskie, magazyny, piwnice, lodownie, mieszkania dla służby, kordegardy, stróżówki, jak też przemysłowe – niewielkie zakłady (np. kafilii), czy rzemieślnicze (np. stolarnie).

⁶ Przykład stanowić może otoczenie willi Pustowskich w Krakowie, które zostało ukształtowane jako niewielki ogród dendrologiczny.

czy podjazdy, oraz pnączy, nadających bardziej naturalny charakter elementom architektonicznym i tworzącym zielone przegrody. Zieleń wysoką zazwyczaj grupowano lub stosowano w formie obsadzeń granicznych, natomiast w przestrzeni ogrodu dominowały trawniki i klomby kwiatowe. Całość uzupełniały rzeźby, wazy, fontanny i sadzawki.

II. 1. Poczdam, pergola przed willą von Haacke (foto K. Łakomy, 2007)

III. 1. Potsdam, pergola in front of Villa von Haacke (photo by K. Łakomy, 2007)

5. UKŁADY REZYDENCJONALNO-OGRODOWE A SYSTEM ZIELENI MIAST GÓRNOŚLĄSKICH

W XIX w. zieleń stała się jednym z istotnych elementów ukształtowania przestrzeni i usprawniających funkcjonowanie ośrodków miejskich. Parki, zielone place, skwery czy aleje nie tylko stanowiły czynnik estetyzujący przestrzeń, ale także poprawiający jakość życia, sprzyjający kontaktom społecznym, tworzący miejsca wypoczynku dla mieszkańców miast. Obszary zieleni publicznej ważne były zwłaszcza na terenach uprzemysłowionych, również na Górnym Śląsku. Formy zieleni prywatnej stanowiły parki i ogrody rezydencjonalne, w tym willowe, które mimo wyizolowania wpisywały się w system zielni miejskiej. W zależności od uwarunkowań miejscowych, prawnych i ekonomicznych ich lokalizacja miała różnoraki charakter. Z racji swego reprezentacyjnego rodowodu zazwyczaj były to ważne dla układu komunikacji ulice, okolice reprezentacyjnych placów czy skwerów lub też dzielnice willowe⁷. Charakterystyczne

⁷ Na Górnym Śląsku powstawanie typowych dzielnic willowych związane jest z okresem dwudziestolecia międzywojennego. We wcześniejszych latach występowanie grup obiektów willowych bardziej związane było z prestiżem, dostępnością danego miejsca i jego indywidualnym charakterem, niż ze zorganizowaną zabudową willową (np. ulica Warszawska w Katowicach czy Barlickiego – wcześniej Ogrodowa, w Gliwicach). Zespoły willowe spotykane są także w przypadku obiektów przeznaczonych dla kadry urzędniczej zakładów przemysłowych (np. w Chorzowie-Batorym: wille przy ul. Batorego 35, 46 oraz Racjonalizatorów 6 i 8).

było ich sytuowanie w sąsiedztwie parków miejskich (Bytom, Gliwice, Chorzów) (il. 2) oraz terenów zieleni sakralnej (Katowice, Siemianowice Śląskie). Zagęszczanie się tkanki miejskiej wymuszało także parcelację terenów oddalonych od centrów miast oraz budowę willi na terenach podmiejskich, czego korzystnymi efektami były niższe ceny gruntów, większe działki i spokojniejsze sąsiedztwo. Taka lokalizacja wynikała również z czynników funkcjonalnych – dogodnego połączenia komunikacyjnego (zwłaszcza kolejowego) lub bliskości zakładu przemysłowego należącego do właściciela.

II. 2. Chorzów, willa dyrektorska przy ul. Dąbrowskiego 22 (foto K. Łakomy, 2007)

III. 2. Chorzów, director's villa on Dąbrowskiego Street 22 (photo by K. Łakomy, 2007)

Niejednokrotnie układ willowy wchodził także w skład większego założenia, tworząc układ urbanistyczny z dużym zakładem, takim jak kopalnia czy huta, osiedlem patronackim, kolonią robotniczą (z infrastrukturą usługowo-socjalną) i terenami zieleni im towarzyszącej: parkami przyzakładowymi i hutniczymi, osiedlowymi, ogródkami sreberowskimi⁸.

Osobną grupę stanowią wille zlokalizowane na obszarach obiektów użyteczności publicznej (szkoły, szpitale, sanatoria, więzienia), budowane dla kadry dyrektorskiej jako całość kompozycyjno-funkcjonalna.

6. OGRODY WILLOWE MIAST GÓRNOŚLĄSKICH

Ogrody przy willach miast górnośląskich stanowiły zazwyczaj skromne, niewielkie układy zieleni, zależne kompozycyjnie od powierzchni terenu (związanej z lokaliza-

⁸ Zakłady przemysłowe i wydobywcze, a wraz z nimi osiedla i kolonie robotnicze, bardzo często wchłaniały były przez rozwijające się miasta lub stanowiły zaczątek nowego układu miejskiego.

cją), planu zagospodarowania ośrodków miejskich, dostosowanego do podziałów własnościowych gruntów, kształtu terenu, przebiegu głównych arterii komunikacyjnych. Powierzchnia całości wynosiła ok. 1500-5800 m², z czego zabudowa stanowiła 220-450 m².

Połączenie kompozycyjne domu mieszkalnego z ogrodem zazwyczaj uzyskiwano przez wspólną oś (np. Katowice, willa Adama Kocura) lub przy bardziej naturalnych układach przez element architektoniczny taki jak pergola, weranda czy taras (np. Katowice, willa braci Goldstein). W stosunku do terenów zielonych i arterii komunikacyjnej budynek mieszkalny mógł być usytuowany: centralnie (otoczony ze wszystkich stron ogrodem), z przesunięciem ku ulicy (z formą przedogródka ozdobnego od frontu), narożnie (z ogrodem z boku i tyłu zabudowy) oraz narożnie z przedogródkiem (podobnie jak w przypadku wcześniejszym, lecz z dodatkowym wąskim pasem zieleni od frontu).

Głównym elementem całego założenia był budynek mieszkalny oraz ogród, natomiast elementami dopełniającymi obiekty gospodarcze i pomocnicze, zazwyczaj zlokalizowane za willą i skupione wokół podwórza, takie jak: stajnie, wozownie, pomieszczenia inwentarskie, cieplarnie i oranżerie, lodownie, piwnice i inne budynki magazynowe. Niejednokrotnie zlokalizowane były tak również mieszkania dla służby (domowej) czy też dorożkarza lub pracowników (w przypadku sąsiedztwa małego zakładu). W granicy działki bardzo często znajdowały się niewielkie zakłady produkcyjne (produkcja kafli, kotłów parowych, odlewnie metali), warsztaty usługowe – cieśli, stolarski, garncarski, czy składy materiałów (drewna, węgla itp.). Również spotykane były kantorki (wille bankierów), pracownie architektoniczne i inne pomieszczenia biurowe, które były jednak zlokalizowane w oddzielnych częściach głównego budynku.

Ogród towarzyszący willi posiadał kilka funkcji, w tym: ozdobną, wypoczynkową, użytkową, izolacyjną i ideową, a jego charakter zależny był przede wszystkim od osoby właściciela. Kompozycja ogrodu była uwarunkowana jego powierzchnią, skalą, funkcją, stylem obiektu mieszkalnego i nawiązywała do XIX-wiecznych trendów w sztuce ogrodowej. Zazwyczaj naturalnie prowadzone ścieżki ogrodowe oparte były na geometrycznym zakomponowanych osiach lub częścią naturalistyczną łącząca się z układem geometrycznym (Gliwice, willa Oskara Caro) (il. 3), często także ogród w części najbliższej willi uzyskiwał formę kwaterową lub z lekko zaokrąglonymi narożnikami oraz ze swobodnie poprowadzoną dróżką wokół domu. Ponieważ najczęściej tereny te posiadały dość ograniczony obszar, dużą uwagę przykładano do jak najkorzystniejszego pod względem użytkowym i estetycznym ich zagospodarowania oraz stworzenia jak najbardziej naturalnego charakteru otoczenia. Dlatego też popularne stały się rośliny pnące, często oddzielające ogród od części użytkowej lub też izolujące od ulicy czy sąsiada. Stosowano również trejaże montowane na ścianach budynków (Tarnowskie Góry, willa Gertruda; Chorzów-Batory, willa Emila Marxa).

Układ roślinności w ogrodach przed willami bardzo często podkreślał kompozycję fasady, ramował cały obiekt, a także stanowił dopełnienie zieleni ulicznej (np. przez stosowanie podobnych form i gatunków drzew). Uzupelnieniem kompozycji ogrodowej była również sezonowa roślinność doniczkowa, którą dekorowano tarasy i schody, jak też formy młodej architektury, w tym chętnie stosowane pergole (o różnych funkcjach), altany, rzeźby czy artefakty wodne. Całość ramowało ogrodzenie, zazwyczaj projektowane równoległe z budynkiem mieszkalnym, stanowiące element ochronny i wydzielający, ale także ozdobny (Ruda Śląska, willa Florianka).

II. 3. Chorzów, Willa Caro (foto K. Łakomy, 2007)

III. 3. Chorzów, Caro Villa (photo by K. Łakomy, 2007)

II. 4. Katowice, Willa Louisa Dame (foto K. Łakomy, 2007)

III. 4. Katowice, Louis Dame Villa (photo by K. Łakomy, 2007)

7. PODSUMOWANIE

Współcześnie dawne górnośląskie ogrody willowe znajdują się w bardzo złym stanie. Niestety część z nich już nie istnieje, zostały zabudowane, zamienione na parkingi i place, lub ich wielkość poprzez rozbudowę arterii komunikacyjnych znacznie się uszczupliła. Ulegały i nadal poddawane są przekształceniom wynikającym z ich niewielkiej skali, prywatną własność, lub też nową funkcję tych obiektów. Niewystraszający stan wiedzy na ich temat, wpływa na brak opieki konserwatorskiej założeń willowo-ogrodowych. Zaledwie w kilku przypadkach na (ok. 70 obiektów) przy wpisie budynku do rejestru zabytków objęto ochroną także teren wokół, a jedynie w dwóch sam ogród (Katowice, teren wokół willi Louisa Dame) (il. 4).

Napawa optymizmem fakt, iż tereny wokół willi, mimo iż mocno zdewastowane, posiadają w większości istniejących przypadków cechy, które pozwoliłyby na odtworzenie dawnych ogrodów (obrys działki, drzewostan, ogrodzenie). Prace konserwatorskie opierałyby się jednak znacznie na kreacji, ponieważ dokumentacja dotycząca tych ogrodów jest znikoma.

LITERATURA

- ACKERMAN J.S., *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, Princeton University Press, Washington 1990.
- BOBER A., *Wrocławska willa Eichborn i jej motywy antyczne*, [w:] *Dylemat klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII-XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, (red.) Z. Kębtowska-Ostrowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994.
- BRÖNNER W., *Die Bürgerliche Villa in Deutschland 1830-1890*, Wernersche Verlagsgesellschaft, Worms 1994.
- BRÖNNER W., *Die Bürgerliche Villa in Potsdam*, J. Strauss Verlag, Potsdam 2000.
- ŁAKOMY K., *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T. LVI, z. 1/2011, Warszawa 2011, 27-37.
- ŁAKOMY K., *Wille miejskie Katowic*, Wydawnictwo Muzeum Śląskiego, Katowice 2011.
- MAJDECKI L., *Historia Ogródów*, T. 1-2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, 2009.